

ВИКОРИСТАННЯ З. БАКОНІЄМ У ПОЗАШКІЛЬНІЙ ХУДОЖНІЙ ОСВІТІ ЛІТЕРАТУРНИХ ТЕКСТІВ, ІЛЮСТРАЦІЙ ТА ІНШИХ ФОРМ ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Випуск 21.

УДК 821.161.2+371.4

Волощук Аліна. Використання З. Баконієм у позашкільній художній освіті літературних текстів, ілюстрацій та інших форм естетичного виховання дітей; 11 стор., кількість бібліографічних джерел – 11, мова українська.

Анотація. У статті аналізуються форми і методи навчання (літературні тексти, ілюстрації, зустрічі з художниками, плернерні екскурсії) дітей різних вікових категорій в умовах студії образотворчого мистецтва за системою художника-педагога Золтана Баконія.

Ключові слова: художня освіта, естетичне виховання, ранній творчий розвиток.

Summary. Forms and methods of teaching of different age-old categories of the children in the conditions of art studio according the system of the artist-teacher Zoltan Bakony are analysed in the article.

Keywords: artistic education, aesthetic education, early creative development.

На початку ХХІ століття гуманізація освіти залишається одним з найважливіших її пріоритетів. Способом її досягнення в сучасній загальноосвітній школі та позашкільних закладах освіти є естетичне виховання дітей та молоді. Українська педагогіка має потужний пласт досвіду у цій царині. З-поміж найвизначніших – доробок Золтана Степановича Баконія (1916-1989), заслуженого вчителя УРСР, керівника образотворчої мистецької студії Ужгородського палацу піонерів упродовж 1946–1989 років, через художню систему якого пройшло близько 8 тисяч творчо обдарованих дітей. Знайомство з особливостями організації навчального процесу в мистецько-педагогічній системі З.Баконія в даній статті має на меті не допустити забуття спадщини видатного педагога, сприяти її збереженню в сучасному освітньо-виховному процесі.

Окремих аспектів його діяльності у мистецько-педагогічному вимірі торкалися дослідники А.Васильєва [6], І.Небесник [8], П.Ходанич [9] та інші. Великий резонанс його діяльність мала і в періодичній пресі 1950-х – 1980-х років. По-новому тема здатна зазвучати в світі віднайденого автором статті особистого архіву педагога.

З.Баконій так формулює головні постулати своєї системи: «Естетичне виховання засобами образотворчого мистецтва є тільки однією стороною виховання й сприяє всебічному розвитку дитини. Заняття образотворчим мистецтвом прищеплюють дітям любов до порядку, чистоти, виховують у них культуру поведінки, уміння спостерігати красу навколишнього життя, емоційно її сприймати, розвивають творчі здібності дітей»; «Справжнім педагогом, вихователем і наставником може бути тільки людина, яка має покликання до педагогічної справи, яка любить дітей і віддає їм свої знання, свої вміння, свій досвід» [1]. Його ім'я, методи викладання були свого часу в центрі уваги педагогічної громадськості, преси, Інституту вдосконалення вчителів м. Ужгорода. Роздуми педагога – невичерпний скарб педагогічної мудрості.

У методичних розробках [3, 5] робиться наголос на тому, що для формування у дітей художніх смаків, розвитку уяви необхідно в педагогічній діяльності використовувати художню літературу, тексти народних казок, особливо з ілюстраціями. Він сам як художник формувався на творчості майстрів художнього слова. Золтан Степанович згадує свої враження дитинства від перегляду казок з ілюстраціями: «Батько давав нам, маленьким дітям, книги з кольоровими малюнками – квітами, метеликами, птахами, тваринами. Розглядаючи їх із старшою на два роки сестричкою Марією, я прагнув доводити їй, що на моїй стороні книжки малюнки красивіші, ніж на її. Батько давав кольорові олівці, і ми малювали все, про що було написано в книзі, потім самі придумували сюжети і також їх відображали в малюнках» [7].

Вирішального значення Золтан Баконій приділяє ранньому залученню дітей до образотворчості при активній співучасті батьків у цьому процесі: «Малювати діти починають дуже рано – в 2,5 роки, але до 3,5-4 років це лише гра з олівцем, нанесення штрихів на папір. Малювання починається тоді, коли діти намагаються зобразити який-небудь предмет, передати в малюнку його форму. Деякі діти багато й охоче малюють, якщо дорослі дають в їх розпорядження папір й олівці. Без спеціального навчання малеча може досягнути способу зображення простих предметів, однак небагато з них зможе самостійно набути вміння зображувати цілі сцени» [2]. На думку відомого педагога, діти в початковій стадії образотворчості можуть інтуїтивно зображувати задумані предмети і сцени, але надалі, для більшого розуміння необхідних правил в образотворчому мистецтві, потрібні спеціальні знання, які школярі отримують на уроках образотворчого мистецтва в загальноосвітній школі і в позашкільних закладах освіти в спеціалізованих гуртках та студіях. Велику роль у становленні мистецьких інтересів відіграють батьки, які своїм ставленням до образотворчої діяльності можуть пробудити зацікавленість, а подекуди й сприяти розвитку таланту у своїх дітей: «У батьків іноді

виникає сумнів: чи потрібно заохочувати дитяче малювання й тим більше вчити дітей малювати в тих випадках, коли вони не проявляють яскраво виражених здібностей. Таке ставлення до малювання дітей є невірним, тому що здатність до нього розвивається поступово і може проявитися не в дошкільному, а в старшому шкільному віці. Не треба чекати, щоб талант проявився й розвився сам по собі, без сприятливого впливу навчання» [3]. Золтан Степанович Баконій був упевнений в тому, що на основі систематичної діяльності можуть розвинути художні здібності у будь-якої дитини, тому що безталанних дітей немає. А допомога батьків може виявлятися, насамперед, у прояві серйозного інтересу до того, що робить дитина. Позитивне судження про малюнок заохочує дитину до подальшої роботи, допомагає зрозуміти, в якому напрямку вдосконалювати свою творчість.

Така концепція сформувалася під впливом власного шляху становлення З.Баконія, який розпочався зустріччю з класиком закарпатського живопису Й. Бокшаєм та дитячою захопленістю малюванням, своєчасно підтриманою педагогом-батьком. Уже в часи керівництва студією образотворчого мистецтва при Ужгородському палаці піонерів Золтан Баконій написав ряд методичних порад для вчителів початкової ланки, в яких рекомендував активно використовувати художню силу казки: «Деякі заняття в першому класі треба присвятити ілюструванню казок. Робота над ілюстраціями розвиває фантазію учнів, удосконалює вміння відображувати предмети за спостереженням і уявленнями, враховуючи явища спостережувальної перспективи. Вчитель повинен підібрати казки, до яких є наочний матеріал – ілюстрації (фантастичні будівлі, різноманітні по формі дахи, вікна й інші прикраси). Після прочитання тексту треба запропонувати школярам ілюстрування за своєю фантазією і уявою. Головна мета ілюстративного малювання полягає у виробленні в учнів уміння знаходити потрібні об'єкти для виявлення теми, віднайдення положення їх в композиції малюнка, що найбільш відповідає змісту теми (сюжету) з урахуванням зорової рівноваги їх форми і кольору» [5]. Золтан Степанович наголосив, що при ілюстративному малюванні школяр повинен уявляти собі те, що бажав повідомити автор літературного твору, тому вчитель повинен підбирати нескладні сюжети і добре відомі учням казки. На початку заняття педагог радить прочитати учням декілька сюжетів, щоб вони мали змогу вибрати найбільш для них зрозумілий і сприйнятливий.

Чудовим прикладом того, як можуть розвинути здібності дітей, є творчість Юдіти Левенберг – талановитої вихованки З.Баконія. Свої перші кроки в студії образотворчого мистецтва вона почала робити, коли їй ще не виповнилося 4 роки. Великий вплив на її творчість мали батьки, які змалечку привчили дитину правильно тримати олівець у руці, акуратно зафарбовувати малюнок. Спокійними вказівками, порадами, в зрозумілій для дитини характеристиці зображуваного предмету шляхом порівняння його частин мама привчила

дівчинку уважно споглядати, передавати форму на папері максимально реалістично, а в роботі з фарбами уникати брудноти, використовуючи чисті кольори і відтінки. Навчаючим моментом було також розкриття перед дитиною недоліків у роботі, яких необхідно уникати в подальших малюнках. В результаті дівчинка показала великі успіхи в оволодінні навичками образотворчого мистецтва, її творчістю зацікавилися педагоги-художники, преса. В листопаді 1965 року в Москві була організована виставка та прес-конференція для радянських і закордонних кореспондентів, де вперше в історії Державного комітету Ради Міністрів СРСР по культурним зв'язкам з зарубіжними країнами давала інтерв'ю представникам найбільших газет, журналів, радіо і телебачення десятирічна школярка з Ужгорода Юдіта Левенберг, акварелями якої захоплювалися в Італії, Канаді, Франції, Німеччині, В'єтнамі, Камбоджі, Лаосі і експонувалися на виставці творчості радянських дітей у США [9]. Вже в 10-річному віці дівчинка була запрошена для навчання у Вище художнє училище ім. Сурікова в Москві [7, с.59]. Цей випадок раннього розвитку образотворчості дітей не поодинокий. Олександр Бурлін також змалечку займався в студії Золтана Баконія. Десятирічним у 1959 році він узяв участь у конкурсі «Ми малюємо марки», організований газетою «Піонерська правда» разом з Міністерством зв'язку СРСР і Московським товариством колекціонерів. В конкурсі брали участь 4825 школярів з 15 гуртків образотворчого мистецтва при Палацах піонерів, було надіслано 12 тисяч ескізів марок. Олександр отримав другу премію і право навчатися в Київській художній школі при художньому інституті [7, с.62]. Становлення багатьох нині відомих колишніх студійців Золтана Степановича можна розглянути в окремій статті. Всі вони підтвердили теорію педагога про необхідність раннього долучення дітей до образотворчого мистецтва в умовах гурткової позашкільної роботи.

Золтан Степанович Баконій розмежував роботу з дітьми різних вікових груп. В його студії працювало декілька молодших груп, середніх і старших, в яких займалися школярі від 4 до 17 років. Набуття нових знань здійснювалося із врахуванням вікових особливостей і ступеню підготовленості в галузі мистецтва, використовувалися різні форми і методи роботи, які сприяли розвитку талантів і здібностей студійців: малювання з натури, тематичне і декоративне малювання, знайомство з кращими творами видатних художників, долучення дітей до скарбів вітчизняної та світової культури, зустрічі з закарпатськими художниками і відвідування їх майстерень, культпоходи в обласну картинну галерею і на виставки, організовані Спілкою художників, обласним будинком народної творчості, організація заходів, присвячених творчості художників, проведення творчих екскурсій та походів по рідному краю, проведення конкурсів на кращий малюнок, традиційне малювання на асфальті, організація звітних виставок художньої творчості.

Досить часто Золтан Баконій використовував таку форму навчання малювання, як зачитування художнього тексту та демонстрування ілюстрацій до нього. Це були картини пейзажів у віршах поетів Ю. Боршоша-Кум'ятського та В. Ладичця. У методичній розробці для вчителя образотворчого мистецтва педагог наголошує, що «вчитель повинен запропонувати для ілюстративного виконання відомі дітям казки і оповідання з використанням людини, тварини, пейзажних композицій» [4].

Керівник студії образотворчого мистецтва постійно використовував усну народну творчість для розвитку уяви і фантазії своїх вихованців. Ось як згадує про це колишня вихованка студії, нині відома художниця і викладач Закарпатського художнього інституту Одарка Долгош-Сопко: «Золтан Баконій міг зацікавити дитину, перемістити її в особливий казковий світ, увійти куди дитя і само хотіло б. Він розповідав нам, малечі, багато різних цікавих казок, легенд, а нам до його розповідей належало додати «дрібницю» – власні малюнки. Часто ми, навіть не замічали, як заняття вже давно було закінчено» [7].

Всі ці заходи – це комплекс форм, які мали величезний вплив на формування світогляду учнів і розвиток їх здібностей. Вони, діючи на свідомість і почуття дітей, виховували правильне ставлення до подій, явищ навколишнього життя, допомагали краще й глибше пізнати оточуючий світ.

Художнє виховання в образотворчому гуртку здійснювалося засобами різних видів малювання, відповідно до програм, затверджених Міністерством освіти УРСР для позашкільних установ, але догмою вони не були. Основним видом роботи в студії було малювання з природи, де учні одержували навички і вміння реалістичного зображення предметів. Для досягнення цих умінь на початку кожного заняття, після споглядання предметів, спільно з керівником робився їх аналіз учнями – це основний метод систематичного розвитку зорової пам'яті і зорового сприйняття. Аналіз розкривав характерні особливості предметів і допомагав правильно зробити побудову малюнку. В аналізі застосовувалися навідні питання керівника з метою фокусування на деталях, які через недосвідченість спостерігачі не помічали. Для кращої концентрації уваги на натурній постановці предмети ізолювалися від оточуючого середовища фоном, «який не повинен бути ні яскравим, ні темним, а світлим, нейтральних кольорів, щоб натура на ньому добре читалася» [2].

На початкових етапах навчання об'єктами для натурної постановки слугували різні предмети домашнього побуту, фрукти, овочі, листя й гілки, квіти, рослини, прості гіпсові моделі геометричних фігур (одноколірні або матові), орнаменти на вазах. Золтан Степанович завжди прагнув до того, щоб підбір предметів для постановки був різноманітним і цікавим для дітей. Для середньої ланки студійців зображуваними моделями слугували

більш складні геометричні фігури, античні вазы, шкільне навчальне приладдя, чучела птахів і тварин. Старша група вивчала гіпсові моделі людського тіла й фігуру людини у статичному та динамічному положенні, складні натуралістичні постановки. Перед початком самостійної роботи учнів Золтан Степанович роз'яснював поетапність лінійної побудови предметів, наголошував на застосуванні в малюнку допоміжних ліній: «Спочатку накидаємо всю натуру в цілому, шукаємо вірне композиційне розташування предметів на аркуші паперу, далі встановлюємо головні співвідношення пропорцій предмету, після перевірки малюнка переходимо до більш детальної проробки. Така схема роботи повинна бути при побудові любого предмету» [2]. Пояснюючи учням завдання, педагог користувався різними малюнками й схемами, виготовленими власноручно з метою допомоги гуртківцям розібратися в характерних рисах і будові спостережуваного предмету. Деякі прийоми роботи демонструвалися на класній дошці, показувався процес виконання малюнка. Такий наочний показ перетворював подальше виконання завдання в цікаву і безпроблемну роботу. Малюнки з природи студійці виконували в графічних техніках і в колористичному вирішенні – аквареллю, гуашшю. «Поряд з малюванням з природи вводимо ще один вид малювання – по пам'яті, який сприяє розвитку спостережливості й зорової пам'яті. Для цього учням показую й аналізую предмет, який вони повинні намалювати. Після самостійної роботи студійців по закінченню роботи показую вдруге дітям предмет, який вони малювали для перевірки правильності побудови, щоб шляхом порівняння з натурою могли виправити допущені помилки» [5].

Велика увага в педагогічній діяльності З.Баконія приділялася тематичному малюванню як виду образотворчої діяльності, який забезпечує найбільший розвиток учнів, збагачує інтелект студійців завдяки творчому переосмисленню особистих почуттів, переживань, розумінь і оцінок оточуючого життя. Зображення предметів і явищ навколишнього життя збагачує школярів конкретними знаннями в найрізноманітніших галузях. Теми пропонувалися цікаві, близькі учням, і разом з тим доступні для передачі засобами образотворчого мистецтва, як наприклад, «Робота навесні на шкільній ділянці», «У піонерському таборі», «Зимові канікули», ілюстрації до народних казок. Перед початком виконання завдань по темі, проводилася велика підготовча робота: всебічно обговорювалися теми, читалися відповідні уривки літературних творів або докладно розбиралися окремі явища й робився аналіз предметів, пов'язаних з темою, розглядався ілюстративний матеріал, організовувалися спеціальні екскурсії на природу або музей для збагачення й уточнення уявлень, пов'язаних з темою, робилися замальовки етюдів з природи, людей і різних об'єктів, які в майбутньому повинні були скласти основу картини. Частина цієї роботи учні виконували під час творчих екскурсій по рідному краю або вдома. В підготовчому етапі

до тематичного малюнку для розширення й розвитку майстерності, кругозору школярів педагогом використовувалася наочний показ репродукцій картин відомих художників, на прикладах яких студійці ознайомилися з принципами композиційного розташування об'єктів, використання колористичної гами, світла, технічних прийомів роботи, вплив навколишнього середовища. Тільки після такої попередньої роботи навіть зі складними композиціями діти справлялися з легкістю.

Цікавим видом роботи для учнів молодших класів в студійній творчості було декоративне малювання, де діти одержували поняття про основні і похідні кольори, привчалися до гармонійного їх поєднання, знаходження різних відтінків одного і того ж кольору, знайомилися з розумінням ритму, симетрії, асиметрії, композиції. Взірцями слугували художні візерунки на тканинах, ткацьких виробках, вишивках, посуді, різьблення по дереву, які були старанно зібрані педагогом і гуртківцями під час пленерних виїздів по області.

Невід'ємною частиною системи естетичного виховання гуртківців, яка розширяла й збагачувала світосприйняття школярів, підвищувала грамотність в образотворчій діяльності, було знайомство з кращими творами художників, яке реалізовувалося на матеріалах мистецьких творів живопису, скульптури, графіки, архітектури, народного образотворчого мистецтва. У розпорядженні педагога-митця було понад 1000 різних репродукцій відомих майстрів пензля, частина з яких була придбана бібліотекою, а більшість була зібрана самим З.Баконієм. «Ці репродукції, – писав педагог-митець, – надають мені велику допомогу при ознайомленні учнів із творчістю визначних художників. Бесіди про образотворче мистецтво з показом ілюстративного матеріалу розширюють пізнання, розвивають спостережливість, уміння виділити в навколишній дійсності типове, характерне, передове, вчать бачити прекрасне в нашому побуті, у людях, у навколишній природі» [4]. Такі бесіди про мистецтво різної тематики розкривали зміст картини, давалися біографічні дані про митців, віднаходилися цікаві факти з їх життя. Золтан Степанович вводив їх на початку або наприкінці занять, пов'язуючи з навчальним матеріалом, а іноді на спеціально відведених для цієї мети годинах. Репродукції для огляду вивішувалися на дошці або проектувалися за допомогою технічних засобів на великий екран. Знайомлячи учнів з кращими творами художників, Золтан Степанович не обмежувався звичайним переказом сюжету, він навідними запитаннями спрямовував увагу учнів на зацікавлення картиною, самостійне визначення дитьми художніх засобів, за допомогою яких художник передав настрій і досяг повноцінної правдивості і виразності твору. Знайомство дітей з творами видатних живописців викликало в дітей глибокі естетичні переживання, збагачувало їх смак, внаслідок чого створювався настрій для плідної творчої праці і досягалися чудові результати.

Систематично студійці під керівництвом З.Баконія проводили культпоходи в обласний

красназавчий музей, картинну галерею, на виставки художників в будинку народної творчості для ознайомлення з мистецькими здобутками. Відвідували юні художники персональні виставки закарпатських художників – Й.Бокшая, З.Шолтеса, Ф.Манайла, де екскурсоводами виступали самі митці – живі класики, що справляло враження на юних художників і заохочувало до подальшого поступу мистецькою стежиною. Ці екскурсії були з його ініціативи: «Наш гурток має тісний зв'язок з художнім училищем, його викладачами, співробітниками картинної галереї й членами закарпатського відділення Спілки художників України. Всі вони цікавляться роботою студії, відвідують наші заняття, виставки, всіляко допомагають у роботі порадами, вказівками. Традиційними і систематичними стали зустрічі з закарпатськими художниками в їх майстернях, де вони розповідають дітям про свій творчий шлях, успіхи й плани на майбутнє» [4]. Відбувалися зустрічі й із скульптором В.Свидюю, портретистом А.Коцкою. «Всі ці відвідування майстерень художників, – писав З.Баконій, – дають нашим гуртківцям багато користі. Вони бачать, скільки наполегливості, трудової дисципліни, завзятої праці необхідно, щоб стати художником. Це змушує їх цінувати роботу художників» [4].

Робота студії не обмежувалася переліченими заходами, які, безумовно, мали величезний вплив на розвиток художніх здібностей школярів, розширення їх світогляду. З метою розвитку майстерності гуртківців, щорічно влітку проводилися двотижневі творчі екскурсії у віддалені райони області. Крім пейзажів, учасники екскурсії робили замальовки людей в національному костюмі (щоб була відбита специфіка й характерний для даного району місцевий колорит) у формі швидких начерків. Поверталися учні із екскурсії з багатим матеріалом: записами, начерками, замальовками, які вони повністю використовували на заняттях тематичного малювання. Обов'язково організовувалася звітна виставка учасників екскурсії з її обговоренням, у якому брали участь і професійні художники.

Ще одним мистецько-педагогічним «ноухау» Золтана Степановича був клуб юних художників, організований при студії з метою розвитку ініціативи школярів, їх самостійності, залучення до організації і проведення масово-виховної роботи серед учнів шкіл міста засобами образотворчого мистецтва. Членами клубу могли стати всі бажаючі, які хотіли брати активну участь в мистецькому житті Ужгорода. Роботою клубу керувала Рада в складі 8 чоловік, які обиралися на один рік на загальних зборах членів образотворчої студії, гуртків художньої вишивки, скульптури та різьби по дереву при Ужгородському Палаці піонерів. Для популяризації образотворчого мистецтва в загальноосвітніх школах Ужгорода організовувалися і проводилися ранки і вечори, бесіди, присвячені життю і творчості видатних художників з показом наочного ілюстративного матеріалу, кінофільмів, проводилися зустрічі із закарпатськими майстрами – колишніми вихованцями студії В.Скакандієм і

М.Томчанієм, народним художником УРСР В.Свидою, заслуженим майстром народної творчості М.Шерегієм та іншими. Інформаційну частину виступів членів гуртка образотворчого мистецтва доповнювали художньою самодіяльністю, художнім читанням ліричних, здебільшого пейзажних творів закарпатських поетів, виступом солістів хору і оркестру, що сприяло більш емоційному сприйняттю виставки робіт юних художників.

Отже, є всі підстави стверджувати, що в особі Золтана Баконія українська педагогіка має не просто видатного представника, а й ґрунтовного розробника цілісної системи позашкільної художньої освіти, автора низки нових концептуальних підходів до організації навчально-розвиваючого процесу виховання дітей різних вікових категорій, практично втілюваних у роботі керованої ним же образотворчої студії. Виходячи з ідеї раннього за-

лучення дітей до художньої творчості, активної зацікавлюючої ролі батьків, потреби прищеплення юним художникам професійних знань змалечку в умовах позашкільної гурткової роботи, різноманітних підходів до навчання, педагог довів ефективність їх поєднання в єдиному освітньо-виховному процесі продовж 43 років невтомної праці на мистецько-педагогічній ниві. Використання в багатогранній педагогічній діяльності літературних текстів, ілюстрацій, та інших вищезгаданих форм і методів роботи, як показав час і досвід, були визначальними чинниками розвитку здібностей і талантів дітей, збагачували їх світогляд, розвивали творчий підхід до сприйняття навколишнього світу. Спадщина педагога є унікальною в своїй універсальності, ґрунтовності та цінності для умов сучасної позашкільної художньої освіти.

Література

1. Баконій З.С. Естетичне виховання учнів засобами образотворчого мистецтва в мистецькій студії ужгородського палацу піонерів: [рукопис] / Золтан Баконій // Особистий архів З.Баконія.
2. Баконій З.С. Малювання з натури як засіб розвитку об'ємно просторового і реалістичного сприймання: (з досвіду роботи керівника образотворчої студії Ужгородського Палацу Піонерів): [рукопис] / Золтан Баконій // Особистий архів З.С.Баконія. 1975.
3. Баконій З.С. Методичні поради щодо роботи в студії образотворчого мистецтва: [рукопис] / Золтан Баконій // Особистий архів З.С.Баконія.
4. Баконій З.С. Розвиток творчих здібностей дітей в образотворчій студії Ужгородського міського палацу піонерів. – Ужгород, 1967.
5. Баконій З.С. Уроки малювання в початковій школі: (з досвіду роботи) / З.С.Баконій. – Ужгород: Закарпатський облвідділ народної освіти; Інститут вдосконалення кваліфікації вчителів, 1957. – 208 с.
6. Васильєва А. В каждом рисунке солнце: методическое пособие из опыта работы Заслуженного учителя УССР Бакония З.С. / А.Васильева. – Киев, 1975.
7. Зубач В. Гнездо одинокой птицы / В.Зубач. – Ужгород, 2004. – 76 с.
8. Небесник І.І. Художня освіта Закарпаття в контексті розвитку художньої освіти в Україні (1945-1999 рр.) / І.І. Небесник– Ужгород, 2000. – 161 с.
9. Ходанич П. Формування і розвиток образотворчих здібностей дітей: з досвіду роботи заслуженого вчителя України З.С.Баконія / Петро Ходанич // Всеукраїнська науково-методична конференція «Проблеми післядипломної освіти педагогів» (23-24 жовтня 1997 р.): Матеріали науково-методичної конференції. – Ужгород, 1997. – С.202-205.

Волощук Аліна Володимирівна – викладач Закарпатського художнього інституту, здобувач кафедри загальної педагогіки та історії педагогіки ім. Б. Ступарика Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника.